

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

Margittai Linda

„ZSIDÓKÉRDÉS” A DÉLVIDÉKEN 1941-1944

Ph.D. értekezés tézisei

Témavezető:

dr. habil. Molnár Judit tanszékvezető egyetemi docens

Szeged, 2019

I. A kutatási téma indoklása és előzményei

1942 januárjában magyar katonai és rendészeti alakulatok több, mint háromezer – a szerb történetírás adatai szerint közel négyezer – civil lakost mészároltak le „partizánvadász razzia” ürügyén a Dél-Bácskában. A meggyilkoltak döntő többségükben szerbek és zsidók voltak. A „hideg napok” néven hírhedtté vált dél-bácskai mészárlások több szempontból is egyedülállóaknak tekinthetők a magyar vészkorszak eseménysorában. Azt megelőzően, hogy a „zsidókérdés” náci típusú „végső megoldása” – azaz a vidéki zsidóság gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerítése, és döntő többségük haláltáborokba szállítása – Magyarországon is kezdetét vette 1944 tavaszán, a Kamenyec-Podolszkij-i deportálásokon és a zsidó munkaszolgálatosok elleni atrocitásokon kívül a „hideg napok” volt az egyetlen olyan eseménysorozat, amelynek magyar zsidók tömegesen estek áldozatul. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar határokon belül magyar katonák és csendőrök tömegesen gyilkoltak zsidókat. A „hideg napok” ezzel a délvidéki zsidóság sorsának és a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának szimbólumává váltak. A holokauszt magyarországi történetével foglalkozó szakirodalom pedig régóta a hazai zsidóság zömének megsemmisítéséhez vezető út egyik legtragikusabb állomásaként tartja számon.¹

A dél-bácskai razziák napjainkig szinte az egyetlen olyan fejezet, amely a Magyarországhoz 1941 és 1944 között visszacsatolt Délvidéken élő zsidók sorsának, az őket sújtó üldöztetéseknek a történetéből szélesebb körben ismert. Az erre vonatkozó legfontosabb kutatási eredményeket nem is annyira a holokauszt-szaktörténetírás, mintsem – az esemény egyszersmind markánsan szerbellenes jellege miatt – a magyar hatóságok délvidéki, elsősorban délszláv kisebbségpolitikájával, a magyar-délszláv etnikai kapcsolatokkal és az itteni magyarság helyzetével foglalkozó szakirodalom mutatta fel.² Ez érthető, hiszen a Délvidék felett átmenetileg helyreállított magyar uralom vésterhes emléke, mindenekelőtt a „hideg napok” keserű tapasztalata a magyar-jugoszláv viszonyra és a

¹ Címében is kifejező pl.: Randolph L. Braham: *The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. Yad Vashem Studies*, 9. sz. (1973) 133-156.

² A razziáról szerb és magyar nyelven számos munka elérhető, bár egy magyar nyelvű friss monográfia még várat magára. Lásd pl.: Zvonimir Golubović: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*. Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad, 1992; Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941-1946*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 1996, 80-100.; Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Kossuth, Budapest, 1963; A. Sajtó Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth, Budapest, 1987, 269-306.; Uő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Napvilág, Budapest, 2004, 269-318.; Pihurik Judit: *Magyarok és szerbek a délvidéken 1941-1944. Limes*, 22 évf. 2. sz. (2009) 83-102.; Uő: *Körkép mint történeti forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok, újvidéki városparancsnok 1942-43-as pere és elítélése. Betekintő*, 2011/4. sz.; Uő: *„Vagy ők, vagy mink”. Harminc évvel a csurogi razzia után*. In: Hornyák Árpád és Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948. Történelem és emlékezet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016, 109-128. (Illetve e három tanulmány utánkölzlése: Uő: *Perben és haragban – világháborús önmagunkkal, Tanulmányok*. Kronosz, Pécs, 2015, 13-50, 51-68, 69-96.) Legújabb: Arpad von Klimo: *Remembering Cold Days: The Novi Sad Massacre in Hungarian Politics and Society*. University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 2018.

régióban élő magyar kisebbség helyzetére is hosszú időre árnyékot vetett. A magyar holokauszt-kutatás a Délvidék vonatkozásában mindenekelőtt az ország német megszállása után lezajlott gettósítások és deportálások történetét tárta fel.³ Hiányzott viszont egy olyan tudományos munka, amely a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának, a „zsidókérdés” délvidéki megjelenésének átfogó elemzését az országrész visszafoglalásától, 1941 áprilisától 1944 tavaszáig eltelt időszakra nézve elvégezte volna.⁴ Dolgozatom erre a feladatra vállalkozott.

A kutatásaimat elindító kérdéseket a dél-bácskai tömegmészárlások vetették fel. Ezek megválaszolásához azonban a vizsgálódásaimnak túl kellett mutatniuk a „hideg napoknak” a szakirodalomban egyébként is viszonylag alaposan feldolgozott történésein. Elsősorban azt igyekeztem tisztázni, hogy mennyire tekinthetők a razziák a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának egészét jellemző eseményekként, ennek a zsidópolitikának milyen egyéb összetevői voltak, illetve, hogyan illeszkedtek mindezek a korabeli magyarországi hivatalos antiszemitizmus kontextusába.

Ehhez ki kellett tágítanom az elemzésem látószögét ahhoz képest, amelyet a hagyományosabb holokauszt-történeti írások általában alkalmaznak. Munkám középpontjában a zsidókat sújtó politika maradt. A célom ugyanakkor az volt, hogy ezt a politikát a magyar uralom alá visszakerült Délvidéken folyamatba tett többdimenziós, korántsem csak a zsidók ellen irányuló etnikai elnyomás összefüggéseiben elhelyezve mutassam be. E megközelítés révén csatlakozni kívántam a nemzetközi holokauszt-kutatás azon újabb irányzatához, amely a fókuszát a náciikkal szövetséges államok saját – a német törekvésekkel összhangban és ezek tágabb kontextusában folytatott – etnonacionalista nemzet- és államépítő erőfeszítéseire irányítja. Ezek az erőfeszítések sokszor a szóban forgó országok soknemzetiségű háborús határvidékeiben (*borderlands*) nyilvánultak meg a legkifejezőbb módon, ahol a diszkrimináció és üldöztetés olyan összetett rendszerét alkották, amely egyszerre – bár nem mindig egyformán – irányult minden olyan etnikai csoport ellen, amelyekre egy szigorú etnikai hierarchián alapuló társadalom, végső soron pedig egy etnikailag

---

³ Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 60-72.; Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája: a holokauszt Magyarországon*. Park Kiadó, Budapest, 2015, 604-605, 716-720.; Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII. Múlt és Jövő*, Budapest, 2017, 31-64.

⁴ Néhány színvonalasabb helytörténeti munka mindenképp figyelmet érdemel, kiváltképp pl. Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Művelődési Központ, Zenta, 2003. Legutóbb a magyar zsidóság 1944-es tragédiájának hetven éves évfordulója apropóján olyan újabb könyvek, tanulmányok láttak napvilágot, melyek további adalékokkal szolgálnak a délvidéki zsidóság vészorszakbeli történetéhez, de többnyire ezek sem regionális, hanem helytörténeti fókuszot alkalmaznak. A legbősegebb szakirodalma a szabadkai zsidóság történetének van, pl.: Dévavári Zoltán: *Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák – a szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941-1944)*. In: Uő és Olga Kovačev Ninkov: *Subotica – Szabadka 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih jevreja/Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadkai Zsidó Hitközség, Szabadka, 2014; Farkas Zsuzsa, Mirko Grlica, Lovas Ildikó és Ninkov K. Olga (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközség, Újvidék és Szabadka, 2015; Dévavári Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918-1944)*. GlobeEdit, Saarbrücken, 2016

homogén állam létrehozásának akadályaként tekintettek.⁵

Habár kifejezetten gazdag az a szakirodalom, amely Magyarország és a szomszédos államok között régóta feszülő ellentétek tárgyát képező, soknemzetiségű határregiókkal – a Délvidéket is beleértve – különféle szempontok szerint foglalkozik, a fentebb vázolt integrált megközelítésnek a magyar historiográfiában, különösen a magyar (vonatkozású) holokauszt-historiográfiában szerény előzményei vannak.⁶ Utóbbi annak a ténynek is kevés figyelmet szentel, hogy a Magyarországtól az első világháború után elcsatolt, majd a második világháború küszöbén és az alatt részben visszaszerzett országrészek, a Felvidéken, Kárpátalján, Észak-Erdélyben és a Délvidéken alkalmazott zsidópolitika korántsem abból állt csupán, hogy az anyaországban már korábban bevezetett, illetve a revíziókat követően életbe lépett antiszemita jogfosztó intézkedések hatályát ezekre a térségekre is kiterjesztették. E tekintetben alapvető változást jelentett az, hogy az anyaországban és a visszaszerzett területeken élő lakosság nemzetiségi összetételének különbségeit követve az ország területi expanziójával párhuzamosan a két világháború közti trianoni Magyarországon kifejlődött etnikai diszkriminációs politika fókusza is kiszélesedett. A Trianon után megmaradt országterületen ugyanis a zsidókon és a németeken kívül nem élt olyan etnikai kisebbség, amely lélekszámát és/vagy társadalmi-gazdasági súlyát tekintve számottevő lett volna. Az ezekben az években teret nyerő rasszista, etnonacionalista politikai és társadalmi programok így mindenekelőtt a zsidókat célozták.⁷ Magyarország és a környező államok multietnikus határvidékein azonban – függetlenül attól, hogy éppen hova tartoztak – a „zsidókérdés” lényegében mindig is az e területek birtoklása fölött zajló történelmi távlatú, és az emlékezetpolitika szintjén sokszor napjainkig nyúló viták kontextusában jelent meg.⁸ Az etnikai elnyomás jellege az

⁵ A témakör egyre bővülő nemzetközi szakirodalmából lásd. pl. Romániára vonatkozóan: Vladimir Solonari: *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, DC – Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010; Paul A. Saphiro: *The Kishinev Ghetto 1941-1942. A Documentary History of the Holocaust in Romania's Contested Borderlands*. University of Alabama Press – United States Holocaust Memorial Museum, Tuscaloosa, Alabama, 2015; Diana Dumitru: *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union*. Cambridge University Press, New York, 2016. Horvátországra vonatkozóan: Alexander Korb: *Im Schatten des Weltkrieges: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945*. Hamburger Edition, Hamburg, 2013.

⁶ Elsősorban Erdélyre vonatkozóan találunk ilyen irányú törekvéseket, pl. Holly Case: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford University Press, Stanford, California, 2009, 175-198.; Anders E. B. Blomquist: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu Mare 1867-1944*. Stockholm University, Stockholm, 2014; Horváth Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 51. évf. 3. sz. (2006) 102-143. Kárpátaljára vonatkozóan lásd még: Raz Segal: *Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence 1914-1945*. Stanford University Press, Stanford, California, 2016.

⁷ Ungváry Krisztián ugyanakkor rámutatott arra a szakirodalomban eddig kevés hangsúlyt kapott tényre, hogy a magyarországi nacionalista, rasszista, szociális újraelosztást sürgető diskurzusok jelentős része „kétfrontos harcot” hirdetett a zsidók és a magyarországi németek ellen. A kérdésről bővebben: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919-1944*. Jelenkor, Budapest, 2016, 292-319.

⁸ Arról például, hogy hogyan vált az észak-erdélyi zsidók sorsa a holokauszttal kapcsolatos emlékezetben és

anyaországban a terület-visszacsatolások idején is megmaradt elsősorban zsidóellenesnek. A visszacsatolt országrészekben viszont az antiszemita kezdeményezések csupán egyik szegmensét alkották a gazdaság és társadalom etnikai alapú átszervezésére irányuló átfogó törekvéseknek. A „zsidókérdés” tehát nem csak, hogy nem egyedüli, de nem is mindig elsődleges fókusza volt a magyar hatóságok etnopolitikájának ezeken a területeken. Sőt, a nem zsidó etnikai kisebbségek diszkriminációjának és üldöztetésének dinamikája erőteljesen befolyásolhatta a zsidók helyzetét.

Az eddiginél szintén nagyobb hangsúlyt érdemel az a szisztematikusnak tűnő jelenség, hogy 1944 tavasza előtt a magyarországi antiszemitizmus leglátványosabb szélsőségeinek rendre a visszacsatolt országrészek nyújtottak terepet. Ebben az időszakban a hivatalos magyarországi antiszemita politika alapvető, általános célkitűzése a zsidók társadalmi, „faji” elszigetelésére és „túlzottnak” bélyegzett társadalmi, gazdasági, kulturális befolyásuk többé-kevésbé fokozatos visszaszorítására irányult. A német megszállásig Magyarország hivatalos antiszemita programjának homlokterében nem a „zsidókérdés” náci típusú „megoldása” állt. Zsidók elleni szisztematikus, államilag szankcionált fizikai, különösen tömeges erőszak az anyaországban nem volt jellemző.

A Magyarországhoz visszacsatolt országrészekben a helyzet ettől eltért. Ezekben a régiókban rendszeresek voltak a zsidók elleni – gyakran más etnikai kisebbségekkel szembeni durva fellépésekkel párhuzamosan zajló – szélsőséges eljárások. Ezek a hatályban lévő antiszemita jogszabályok kereteit jóval túllépő jogkorlátozástól és vagyonfosztástól kezdve az állampolgárság széleskörű megvonásán, tömeges internálásokon, kiutasításokon keresztül a fizikai atrocitásokig és korai deportálási tervek kivitelezéséig terjedtek. A visszacsatolt térségekben jellemzővé vált szélsőséges etnikai represszió legkirívóbb példái a szakmunkákban viszonylag jelentős figyelmet kapnak. A visszafoglalt Délvidéken zajlott etnikai tisztogatások, a dél-bácskai vérengzések mellett elsősorban a Kamenyec-Podolszkij-i deportálásról esik gyakran szó.⁹ Ezeknek az eseményeknek és a második világháború előtti-alatti magyarországi hivatalos antiszemitizmus történetében betöltött szerepüknek az értékelése megkerülhetetlen pontja azoknak a történelmi diskurzusoknak, amelyek a

---

emlékezetpolitikában a második világháború után a Magyarország és Románia közötti történelmi „Erdély-vita” részévé, illetve eszközévé lásd: Holly Case: A holokauszt és az erdélyi kérdés a II. világháború után. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 340-353.

⁹ A kárpátaljai deportálásokról pl.: Majsai Tamás: Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez – 1941. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. Akadémiai, Budapest, 1986; Ságvári Ágnes: Holokauszt Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk*, 44. évf. 2. sz. (1999) 116-144.; Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica, Budapest, 2001, 228-232.; Frojimovics Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933-1945*. The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, Jerusalem, 2007; Gellért Ádám: Az 1941. évi körösmezei deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő*, 2012/2. sz.; Uő: Menekülés a népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, 2013/3. sz.; Uő: Mi történt Kamenyec-Podolszkijban? Deportálások Magyarországról 1941-ben. *Múlt-kor*, 2014/tavaszi, 46-51.; Frojimovics Kinga: Holokauszt Kárpátalján 1938–1944. *Múlt-kor*, 2014/tavaszi, 69-71.; Gellért Ádám és Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő*, 2015/4. sz.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 544-551.

magyarországi holokauszt mechanizmusáról szólnak.¹⁰

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy a délvidéki esettanulmányon keresztül levonjak ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány általánosabb következtetést. Fontosnak tartottam például reflektálni azokra az újabb – részben az ún. intencionalista-strukturalista vitához, részben pedig ezzel összefüggésben a határ régiókban történt atrocitásoknak a magyarországi zsidópolitikában betöltött helyére irányuló értelmezési kísérletekhez is köthető – szakirodalmi megállapításokra, melyek azt sugallják, hogy a Magyarország háborús határvidékein kibontakozó szélsőséges antiszemita (és más etnikai kisebbségek elleni) politika a korabeli magyarországi zsidópolitika (és tágabb értelemben vett etnopolitika) természetét általában jellemző, abból egyenesen következő jelenségek voltak.¹¹ Meggyőződésem, hogy ez az interpretáció éppúgy tévutakra visz, mintha ezeket a szélsőségeket a magyarországi rasszista, antiszemita politika egészének kontextusába sehogyan sem illeszthető, attól teljesen idegen „anomáliákként” fogjuk fel.

III. Az értekezés témája, gondolatmenete és szerkezete

Dolgozatomban igyekeztem a címben meglehetősen tágan megjelölt délvidéki „zsidókérdés” témakörét komplex módon bemutatni. A munkám általános vonalvezetése ezért többé-kevésbé Raul Hilberg immár klasszikusnak számító csoportosítását követi, és tárgyalja mind az elkövetők, mind a „kivülállók”, mind pedig az áldozatok szerepét, helyzetét, tapasztalatait.¹² Ezt a kategorizációt azonban nem alkalmaztam szigorú szerkezeti rendezőelvként. A kutatásom elsődleges irányának kezdettől fogva a magyar kormányok és a magyar közigazgatás különböző szintjein működő hatóságok délvidéki zsidópolitikájának elemzését tekintetem. Ennek elsődlegessége a téma feldolgozása során mindvégig megmaradt, amiről az elkészült dolgozat arányai is árulkodnak. A terjedelem zömét így a döntéshozók és végrehajtók politikájáról szóló részek teszik ki. Mondanivalóm kifejtésére itt azt találtam a legalkalmasabbnak, ha megkísérlem a kronologikus és tematikus megközelítést összeegyeztetni. Mindenekelőtt igyekeztem értelmezni, illetve saját, tágabb etnopolitikai kontextusukban elhelyezni a délvidéki antiszemita politika főleg a visszacsatolás kezdeti szakaszában, a katonai közigazgatás alatt, illetve a razziák idején megnyilvánuló

---

¹⁰ A strukturalista és intencionalista álláspontot képviselő hazai történészek érvrendszerét és a vita újabb fejleményeit összefoglalja: Kovács András: A magyar intencionalizmus. Új irányok a magyar holokauszt-történetírásban. In: Randolph L. Braham és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015, 13-35.

¹¹ Itt elsősorban Raz Segal érvelését, következtetéseit lehet említeni: Segal: *Genocide in the Carpathians* (passim).

¹² Raul Hilberg: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. Aaron Asher, New York, 1992.

szélsőségeit (III. fejezet). Ezt követően a társadalmi és gazdasági élet különböző területeinek etnikai alapú átszervezésére irányuló hatósági erőfeszítéseket, az ezeken a területeken megvalósuló etnikai diszkrimináció kérdéseit részletezem. Itt egy-egy fejezet egy-egy témakört ölel fel – így például az értelmiségi elit körében levezényelt „örségváltás”, a közép- és felsőszintű oktatásban alkalmazott korlátozások, az ipari-kereskedelmi szektor „átállítása”, az agrárium tulajdonviszonyainak átrendezése, a munkaszolgálat, stb. – úgy, hogy közben az események folyamatjellegének, időbeli dinamikájának érzékeltetésére is törekedtem (IV-VIII. fejezet).

Munkám fókuszában a hatósági politika mellett a zsidóellenes diszkriminációban és üldöztetésben történt társadalmi szerepvállalás áll (kül. IX. fejezet). Elsősorban arra törekedtem, hogy feltárjam a visszacsatolt Délvidék társadalmának kollektív történetében, tapasztalataiban, helyzetében rejlő azon tényezőket, amelyek segítenek értelmezni a helyi magyarság zsidókkal szembeni magatartását, annak a viszonyulások, cselekedetek sokfélesége mellett is jól azonosítható általánosabb vonásait. Ennek azért éreztem különös szükségét, mert ezt a témát, főképp a magyar lakosság negatív szerepvállalását sokáig hallgatás övezte, elsősorban azon az alapon, hogy a világháború végén a jugoszláv kommunista partizánok által elkövetett magyarellenos atrocitások révén ők is, úgymond, „megszenveték a magukét”.¹³ Olyan alaptalan állítások is felbukkantak, hogy ez a magyarság „elítélte a zsidótörvények végrehajtását”.¹⁴ A magyarok mellett a térségben élő más népcsoportok zsidókkal kapcsolatos viselkedésmintáit is elemeztem. Ezeket igyekeztem a maguk összetett társadalmi, etnikai viszonyrendszerén belül elhelyezve bemutatni, és megvilágítani, hogy az egyes nemzetiségeknek a zsidókkal szembeni magatartását hogyan befolyásolta az etnikai, „faji” hierarchián alapuló korabeli magyar társadalmi rendben elfoglalt helyzetük, egymáshoz való hozzáállásuk és etnikai erőviszonyaik csakúgy, mint a zsidók vélt vagy valós hozzáállása más etnikumokhoz és az ezzel kapcsolatban feltételezett vagy megtapasztalt lojalitások, szolidaritások rendszere.

A dolgozatomban külön fejezetet szenteltem (X. fejezet) a diszkriminált, üldözött zsidók tapasztalatainak, reakcióinak. Az volt a kifejezett célom, hogy a zsidókat ne csupán az őket sújtó politika passzív elszenvedőiként ábrázoljam. Ehelyett az ágenciájukat igyekeztem hangsúlyozni – bármennyire korlátozott is volt –, amelyen keresztül valamilyen módon ellenhatást igyekeztek és időnként tudtak is gyakorolni erre a politikára. Az ezzel a kérdéskörrel foglalkozó részek így legnagyobb részt a délvidéki zsidók különböző boldogulási, ellenállási stratégiáinak bemutatása

---

¹³ Szerbhorvát György: A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében. *Regio*, 23. évf. 1. sz. (2015) 152-166, kül. 158. Néhány újabban megjelent írás felveti a délvidéki magyarság felelősségének kérdését: Pejin: *A zentai zsidóság*, 243-244.; Dévavári Zoltán: Két tűz között: a szabadkai zsidóság megsemmisülése. Feljelentők, besúgók, életmentők és áldozatok. In: Babits Antal (szerk.): *Magyar holokauszt 70. Veszteségek és felelősségek*. Logos, Budapest, 2014, 149-184.

¹⁴ Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest, 2002, 29.

köré szerveződnek. Tevékenységek széles spektruma kapott figyelmet ebben a fejezetben az üldöztetések előli elmeneküléstől kezdve az antiszemita korlátozásokkal történő szembeszegülés eszközein, az ezek kijátszására, elszabotálására tett kísérletek különféle formáin keresztül a szervezett, fegyveres ellenállásban való részvételig. Mivel a délvidéki zsidókra zömmel ugyanazok a korlátozások vonatkoztak, mint amelyek Magyarország zsidó lakosságának egészére nézve is érvényben voltak, ezért ezekhez sokszor hasonlóan is viszonyultak, mint sorstársaik máshol az országban. Léteztek azonban az antiszemita elnyomásnak olyan formái, amelyek a Délvidék zsidóságát sajátos módon sújtották, és amelyek ezért régióspecifikus válaszokat is provokáltak. Ez utóbbiakra a dolgozatomban ugyanúgy igyekeztem kitérni, mint az előbbiekre.

Azt is igyekeztem áttekinteni, hogy az antiszemita elnyomás hogyan érintette a délvidéki zsidó közösségek, hitközségek és intézményeik helyzetét és ezekre milyen közösségi reakciók születtek. Itt elsősorban azt követtem végig, hogyan próbálták a hitközségek személyi és anyagi értelemben is folyamatosan szűkülő erőforrásaikból fenntartani a közösségi élet működési kereteit, biztosítani tagjaik számára a közösség támogató erejét és azt a védelmi hálót, amelyre az egyénnek a hányattatások közepette fokozott szüksége volt, és eleget tenni az önsegélyezés egyre nagyobb kihívást jelentő feladatának. Arra a kérdésre is fontosnak tartottam kitérni, hogy a magyar uralom alatti diszkrimináció és üldöztetés tapasztalata hogyan formálta a délvidéki zsidóság nemzeti, kulturális identitását és lojalitását. A zsidók helyzetéről szóló fejezetet és egyben dolgozatomat is egy demográfiai mérleggel zárom. Ebben összegzem, hogy a visszafoglalástól kezdve 1944 tavaszáig az antiszemita represszió összességében mekkora létszámvesztést okozott a délvidéki zsidóság körében.

Bár tehát egyes fejezetek kiemelten foglalkoznak a döntéshozók, végrehajtók politikájával, a civil társadalom szerepvállalásával és a zsidó áldozatok helyzetével, az ezeket a témaköröket tárgyaló részek szigorú és némileg mesterségesnek ható elkülönítésére nem törekedtem, ezt nem is láttam lehetségesnek. Eltekintve attól, hogy a „tettesek”, „kívülállók”, „áldozatok” képlékeny, korántsem átjárhatatlan kategóriák, az ezekhez társított politikai és társadalmi cselekvések olyan összefüggő rendszert alkottak, amelyben egymásra is hatva végső soron együtt alakították ki az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés dinamikáját.¹⁵ A célom az volt, hogy ezeket a kölcsönhatásokat érzékeltessem.

III. A kutatás forrása és módszerei

---

¹⁵ Lásd pl.: Robert M. Ehrenreich és Tim Cole: The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, 64. évf. 3. sz. (2005) 213-224.

Munkám elsődleges forrásokon alapul. Elsősorban a magyar adminisztrációnak a vizsgált korszakra vonatkozó iratanyagát vizsgáltam azokban a szerbiai és magyarországi levéltárakban, amelyek a visszacsatolt Délvidéken területileg egykor illetékes közigazgatási, igazságügyi és különböző szakhatóságok dokumentumait őrzik. Tanulmányoztam továbbá a helyi és regionális gazdasági érdek-képviselői szervezetek, szakmai kamarák, különféle társadalmi egyesületek iratait. A helyi és regionális közigazgatási anyag mellett kutattam a központi kormányzati szervek, minisztériumok irataiban is. Mindezek kiegészítésére felhasználtam korabeli sajtókiadványokat és egyéb periodikákat, kortárs naplókat, levelezéseket és különböző korszakokból származó írott és videofelvételen rögzített visszaemlékezéseket. Szisztematikus, célzott eredeti kutatásokat csak a dolgozatom tulajdonképpeni tárgyát jelentő visszacsatolt délvidéki térségre vonatkozóan végeztem. A délvidéki zsidóság két világháború közötti történetére visszatekintő részeket, illetve az anyaországra és más visszacsatolt országterületekre vonatkozó összehasonlító megállapításokat a publikált szakirodalomra építettem, de ezekbe a kutatásaim során fellelt elsődleges forrásokat is beépítettem.

IV. Az értekezés tudományos eredményei

Az 1942. januári dél-bácskai szerb- és zsidóellenes tömegmészárlások okkal tekinthetők a magyarországi holokauszthoz vezető út egyik mérföldkövének. A hadsereg kötelékében kényszermunkára fogott zsidó férfiak helyzete és a körösmezői deportálás akkorra már világossá tették, hogy a korabeli magyarországi antiszemita állami politikának létezik egy jóval brutálisabb oldala annál, amit a hatályos zsidóellenes törvények és rendeletek jog- és vagyonfosztó intézkedései jelentettek. Az akkor már megszámlálhatatlanul sok és az élet szinte minden területét érintő korlátozások által sanyargatott hazai zsidóság jó része számára mégis felfoghatatlannak tűnt, ami történt: Magyarország területén magyar katonai és rendészeti alakulatok tagjai magyar zsidó állampolgárokat gyilkoltak halomra. A délvidéki zsidóság vészorszakbeli történetével, a magyar hatóságok délvidéki antiszemita politikájával a „hideg napok” kifejezés azóta is elválaszthatatlanul egybeforrt.

A magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikája mindennek ellenére is jóval összetettebb volt annál, hogy egyenlőségjelet lehessen tenni e politika és a dél-bácskai vérengzések közé. Kétségtelen, hogy e politika egyik sajátosságát annak szélsőséges elemei adták. Az 1942. januári tömeggyilkos razziák a mélypontját jelentették egy olyan durván represszív antiszemita

gyakorlatnak, amelynek elemei – a zsidó lakosság tömeges letartóztatása, internálása, kiutasítása, gátlástalan kirablása, a hatályos zsidóellenes törvényeken és rendeleteken jóval túlmenő jogfosztása – az országgrészben már a visszafoglalás óta jelen voltak. Ezek az atrocitások egyértelműen túlléptek azokon a határokon, amelyek a magyarországi antiszemita politika hivatalos kereteit és az anyaországban a zsidóellenes eljárások általános mértékét addig jelentették. Felidéztek viszont, egyszersmind sok esetben meg is haladták azokat az antiszemita túlkapasokat, amelyek már a korábbi revíziók során visszaszerzett területeken is előfordultak.

A magyar uralom alá visszakerült Délvidék zsidósága úgy vált a korabeli hivatalos magyarországi antiszemitizmus kontextusában kirívónak számító atrocitások áldozatává, hogy a magyar hatóságok délvidéki etnikai politikájának fókuszában mindeközben nem e soknemzetiségű térség viszonylag kisszámú zsidósága, hanem az itt élő délszláv tömegek álltak. Ez a tény is azt tűnik alátámasztani, hogy a délvidéki zsidóellenes kilengések eredője nagyrészt az a rendkívül kíméletlen általános etnikai politikai gyakorlat volt, amely a megszállást követően az országgrészben elsősorban a „délszláv(főleg szerb)-kérdéssel” összefüggésben kialakult. A magyar hatóságok a Délvidék etnikai viszonyainak gyors és drasztikus átrendezésére törekedtek, amely révén e legújabb területgyarapodást kívánták stabilizálni és „legitimálni”. Az etnikailag homogén, vagy legalább erőteljesen magyar többségű területek kialakításával a magyar vezetés a korábbi revíziók során visszaszerzett országrészek esetében is megpróbálkozott. Az, hogy ugyanez a törekvés a Délvidéken a korábbiaknál drasztikusabb formában ment végbe, a térség visszafoglalásának katonai-politikai körülményeiből és rendkívül feszült etnikai viszonyaiból fakadt. A felvidéki és észak-erdélyi revíziók ugyanis viszonylag békésen zajlottak, és az országot magyar többségű területekkel gyarapították. A Délvidék azonban egy rendkívül kiélezett kül- és belpolitikai helyzetben, az ország hadba lépésének előestéjén került fegyveres megszállás alá. Az így visszaszerzett térségben ráadásul a magyarság számszerű kisebbségben volt a jórészt ellenségesnek, veszélyesnek tekintett nem magyar etnikumú lakossági csoportokhoz képest. A délvidéki etnikai politika általános brutalizációjához hozzájárult még a megszállók hisztérikus félelme egy szervezett, fegyveres ellenállás kibontakozásától, továbbá az a tény, hogy az etnikai megtorlás és erődemonstráció módszereit – a fő etnopolitikai „problémának” tekintett szerbséggel szemben – nem fogta vissza az a megfontolás, hogy az ilyen akciókat külhoni magyarok elleni válaszlépések követhetik.

Ez a közeg a nemzeti szempontból „megbízhatatlannak”, „magyarellenesnek”, „szerbbarátnak” bélyegzett délvidéki zsidók ellen is szélsőséges bánásmódnak engedett teret. Az sem zárható ki, hogy ha a Délvidék etnikai szerkezetének gyors és radikális átrendezésére irányuló törekvések nem buknak meg (elsősorban) a délszlávok áttelepítése elleni német és horvát tiltakozásokon, a minél teljesebb etnikai homogenitás elérésének vágyától hajtva – a lényegében

ezzel párhuzamosan folyó kárpátaljai akcióhoz hasonlóan – a magyar hatóságok a délvidéki zsidók jóval nagyobb arányú kitelepítésével is megpróbálkoztak volna.

A különféle helyzeti tényezők tehát központi szerepet játszottak abban, hogy a Délvidék szélsőséges antiszemita atrocitások színterévé vált. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a helyzeti tényezők olyan antiszemita cselekmények megvalósítását tették lehetővé, amelyek az elképzelések szintjén akkor már régóta jelen voltak a magyar közéletben. A „zsidókérdés” – és a terület-visszacsatolások révén megnagyobbodott országterületen élő nem zsidó etnikai kisebbségekkel kapcsolatos „kérdések” – „megoldására” felmerült és a náci modell által is nagyban inspirált radikális javaslatok (tömeges kitelepítés, a társadalmi és gazdasági életből történő teljes kirekesztés, stb.) a korszak nyilvános diskurzusaiban rendkívül elterjedtek voltak Magyarországon is. Ezek azonban a hivatalos kormánypolitikában különböző kül- és belpolitikai megfontolások, a gazdasági, társadalmi zavaroktól való félelem, illetve részben konzervatív ideológiai megfontolások miatt egyelőre nem váltak uralkodó koncepcióvá. A magyar katonai körök, különösen a hadvezetés viszont a radikális etnikai politika legelkötelezettebb hívei és szószólói közé számítottak. Az ilyen elképzelések megvalósítására pedig lehetőség nyílt akkor, amikor a visszafoglalt Délvidéken, ahogy a korábbi revíziók révén visszaszerzett területeken is, a hadsereg időről időre szabad kezet kapott (mindenekelőtt a kezdeti katonai közigazgatás és az 1942. januári razziák idején).

Le kell szögezni, hogy a katonai felső vezetés, a helyi katonai adminisztráció és az egyes civil hatóságok radikális etnikai politikai kezdeményezései jellemzően a kormány nyílt vagy hallgatóságos egyetértésével folytak – egészen addig, amíg szembe nem kerültek más, fontosabb kül- vagy belpolitikai megfontolásokkal, illetve az országrész politikai, társadalmi és gazdasági stabilizációjához fűződő általános érdekekkel. Az is nyilvánvaló, hogy a túlkapásokhoz a rasszista, antiszemita ügybuzgalmuk mellett a katonai adminisztráció sokszor sebtiben rekrutált tagjainak a közigazgatási szakfeladatok ellátásában tanúsított hozzá nem értése is hozzájárult. Ennek legjellemzőbb, de korántsem egyetlen példáját az újvidéki katonai városparancsnok, Bayor Ferenc működése adta. A szélsőséges antiszemita cselekményeket az a körülmény is bátoríthatta, hogy még az anyaországban is rendszeres gyakorlattá vált – bár összességében mégis egy mérsékelt szinten – a zsidótörvények és -rendeletek túlzó végrehajtása, és ezért tisztázatlan volt, hogy hol volt a zsidóellenes diszkrimináció és üldözés határa, „meddig lehet elmenni”, úgymond, a zsidókkal szemben. A visszafoglalt Délvidék helyi viszonyait egyébként sem ismerő katonai hatóságok ráadásul csak késve kaptak egyértelmű, konkrét útmutatást arra, hogy ebben az új helyzetben, ismeretlen körülmények között hogyan bánjanak a térségben élő különféle etnikai csoportokkal.

A katonai adminisztráció etnikai kisebbségek számára különösen vészterhes – de dilettantizmusa és korrupciója miatt a magyar lakosság szemében is rossz megítélésű – időszakának

befejeződésével, a civil közigazgatási és életviszonyok kiépülésével a térség konszolidációjára irányuló kormányzati szándék egyre hangsúlyosabbá vált. Egyszersmind az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemkívánatosnak tekintett etnikai kisebbségeket nem lehet gyorsan, különösen nem maradéktalanul eltávolítani a térségből. Meg kellett tehát próbálni kialakítani velük az együttélés hosszabb távon fenntartható kereteit. Mindezek hatására egy árnyaltabb etnikai politikai szemlélet és gyakorlat kezdte lassan felváltani – egyelőre csak óvatos lépések formájában – az országrészen a kezdeti, szélsőséges etnikai elnyomást. Ennek részeként a zsidókkal szemben is egy – ha nem is jóindulatúbb, méltányosabb, de – mértéktartóbb, kiszámíthatóbb diszkriminációs gyakorlat bontakozott ki. Ezt a folyamatot ugyanakkor 1941 őszén a számottevő zsidó részvétellel működő szervezett, kommunista ellenállás felszámolására irányuló keménykezű megtorlások beárnyékolták, majd az 1942 telének tömeggyilkos razziái durván megtörték. Még nyomatékosabban folytatódott azonban 1942 tavaszától az akkor újonnan kinevezett Kállay-kormány alatt, amely reálpolitikai megfontolásokból, de elvi meggyőződésből is igyekezett a korábbiaknál békülékenyebb nemzetiségpolitikát és higgadtabb zsidópolitikát folytatni.

Korántsem egyenes vonalban és egyenletesen tehát, de összességében mégis enyhülő tendenciájúnak mondható az a politika, amelyet az egymást váltó magyar kormányok és az illetékes helyi hatóságok a zsidókkal szemben érvényesítettek a Délvidéken a visszafoglalás első szakaszát követően, majd utána az 1942 tavaszától az 1944 tavaszán bekövetkezett német megszállásig eltelt időszakban. Hangsúlyozni kell azonban egyrészt, hogy az „enyhülés” kizárólag a visszacsatolás kezdeti szakaszában, illetve a „hideg napok” alatt a Délvidéken megmutatkozott durva antiszemita represszióhoz képest, nem pedig a korabeli magyarországi zsidópolitika általános trendjeihez képest értendő. Másrészt azt is meg kell jegyezni, hogy a délvidéki zsidópolitika még a durvább periódusaiban is tartalmazott mérsékelt elemeket, mint ahogy a visszafogottabb időszakaiban is felvonultatott az átlagosnál súlyosabb diszkriminációt megvalósító intézkedéseket annak függvényében, hogy ezt a politikát miképp formálták a zsidókkal való bánásmódra vonatkozó központi, országos szabályozások és a helyi viszonyok által meghatározott aktuális célok és lehetőségek dinamikus kölcsönhatásai.

Összességében elmondható tehát, hogy a dél-bácskai razziák és a délvidéki zsidók ellen előfordult fizikai erőszak más esetei, a jog- és vagyonfosztás terén ellenük elkövetett durva túlkapások példái – természetesen – nem voltak a magyarországi zsidópolitika „anomáliái”. Mint ahogy nem voltak azok a korábbi revíziók során visszaszerzett területeken előfordult hasonló jelenségek, és közöttük a legkirívóbb, a körösmezői deportálás sem. Azt sem lehet azonban állítani, hogy önmagukban ezek a jelenségek mutatták volna „a” magyarországi zsidópolitika „igazi arcát”. Magyarország többi revíziós határrégiójához hasonlóan a visszafoglalt Délvidék egyfajta

„próbaterepként”, „gyakorlóterepként” szolgált olyan radikális antiszemita kezdeményezésekhez, amelyeket a magyar politikai vezetés – egyelőre vagy egyáltalán – nem akart és/vagy nem mert a hivatalos állami antiszemita politika rangjára emelni és országszerte, különösen az anyaországban, megvalósítani. A szomszédos országoktól visszaszerzett soknemzetiségű határterületeken viszont, a területi expanziót kísérő változó viszonyok között, a civil állami struktúrák és a polgári jogrend átmeneti hiányát kihasználva, és esetenként „a háború kódében” végrehajtott etnonacionalista nemzet- és államépítő törekvések és az ezek szolgálatában elindított etnikai homogenizációs törekvések részeként alkalom nyílt az ilyen irányú kísérletekre. Amennyiben és amikor azonban megmutatkoztak ezeknek a kísérleteknek a korlátai és buktatói, az így nyert konklúziók a radikális antiszemita eljárásokat az anyaországban jellemzőbb, visszafogottabb gyakorlatok irányába terelték vissza.

Ezekről a jelenségekről, folyamatokról részletesebb képet kapunk, ha közelebbről megvizsgáljuk, miként zajlott a Délvidék politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyainak etnikai alapú átrendezése. Ennek során a magyar hatóságok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az újonnan visszaszerzett térséget visszailleszék az anyaországhoz, magyar karakterét helyreállítsák és rehabilitálják a jugoszláv időkben pozícióit veszített magyar lakosságot. A magyarországi zsidótörvények- és rendeletek által előírányzott antiszemita „örségváltás” a Délvidéken ennek az átfogó „visszamágyarosítási” programnak a keretében, azzal összefüggésben zajlott. A Délvidéken az „örségváltó” politika így alapvetően különbözött attól, amit ez a politika az anyaországban jelentett. Az „örségváltásnak” mind a trianoni országrészen, mind a visszacsatolt területeken az volt a nyíltan hirdetett célja, hogy a gazdaság és társadalom „keresztény és nemzeti”, azaz nem zsidó magyar jellegét erősítse. A döntően magyarok lakta anyaországban – más számottevőbb, ellenségesnek tekintett etnikai kisebbségek híján – az „örségváltásnak” elsősorban zsidóellenes éle volt. A soknemzetiségű Délvidéken azonban, a korábbi revíziók során visszaszerzett területekhez hasonlóan, a zsidók nem egyedüli, esetenként nem is elsődleges célpontját képezték. Itt is érdemes tehát hangsúlyozni, hogy Délvidéken csakúgy, mint a többi visszacsatolt országrészben az etnikai diszkrimináció és üldöztetés olyan összetett, többértű rendszere bontakozott ki, amelyben a zsidók helyzetét nagyban befolyásolta a többi nemkívánatosnak ítélt kisebbségi népcsoporttal szemben alkalmazott állami, hatósági politika, és fordítva.

A magyarországi antiszemita korlátozások egy jelentős részét szigorúbban alkalmazták a Délvidéken, és ennek megfelelően az itteni zsidók életét ezek súlyosabban érintették, mint anyaországi sorstársaikét. Ez elsősorban a gazdaság és társadalom olyan területein volt megfigyelhető, amelyek „átállítását” a hatóságok nemzetpolitikai szempontból kiemelt jelentőségűnek tartották és/vagy ahol a zsidók jelenléte eleve nem volt számottevő, így eltávolításuk

nem okozott nagyobb fennakadást (pl. közalkalmazás, oktatás, sajtó). Ez történt továbbá olyan pályák esetében is, ahol bár a zsidók aránya számottevő volt, de a szakma jellegéből, sajátos helyi viszonyaiból fakadóan a kizárásuk a közérdeket nem veszélyeztette komolyabban (pl. ügyvédek, gyógyszerészek).

A délvidéki hatóságok árjásító igyekezetének azonban, mint az országban mindenütt, meg voltak a maga korlátai. A délvidéki zsidóság kis létszáma ellenére is kulcsszerepet töltött be mindenekelőtt az ipari-kereskedelmi szektorban és egyes szabad értelmiségi pályákon. A hatóságoknak számolniuk kellett azzal, hogy a zsidók kiszorítása ezekből a funkciókból olyan problémákat vethetett volna fel, amelyek veszélyeztették volna a térségnek a határváltozások miatt egyébként is megingott gazdasági-társadalmi rendjét. A nem zsidó magyarok eleve viszonylag alacsony, az etnikai telepítések után is 50% alatt maradó aránya és még kisebb részesedésük egyes foglalkozási ágazatokban és gazdasági szektorokban szintén nagymértékben akadályozta a hatóságok azon törekvését, hogy ezeken a területeken átfogó árjásítást hajtsanak végre. Jellemző probléma volt az olyan szakképzett keresztény magyarok hiánya, akik pótolhatták volna a zsidókat egyes, a közérdek szempontjából kiemelten fontos szakmákban (pl. orvosok). A kereskedelemben és iparban a keresztény magyarok általános tökeszegénysége bizonyult az árjásítást hátráltató tényezőnek, valamint az a tény, hogy a magyarok számára a két világháború között bezárult állami állások a visszacsatolás után ismét elérhetővé váltak, és jóval nagyobb vonzerőt gyakoroltak rájuk, mint az ipari-kereskedelmi pályák. A zsidók félreállítását esetenként az is akadályozta, hogy a hatóságoknak nem állt szándékukban a zsidók pozícióit – keresztény magyar utánpótlás híján – nem magyar nemzetiségűeknek juttatni, és ezzel növelni utóbbiak gazdasági-társadalmi befolyását. Ez még a legtöbb, elvileg baráti, szövetséges nemzetiség esetében is így volt, beleértve a német kisebbség tagjait. Utóbbiak körében széles körű csalódottságot és gyakran hangos elégedetlenséget keltett az a tény, hogy a Délvidék nem német fennhatóság alá került, és ezért a magyar állammal szembeni lojalitásukat illetően a hatóságoknak erős fenntartásai voltak.

A Délvidék gazdaságának „átállítására” irányuló törekvések során a döntéshozók utóbb egyre inkább figyelembe vettek racionalitási szempontokat, valamint azokat a tanulságokat is, amelyeket az anyaországban, de még inkább a korábban visszacsatolt területeken végrehajtott és elhamarkodottságuk miatt a nem zsidó lakosság érdekeit is súlyosan veszélyeztető radikális árjásítási kísérletek során szereztek. Jellemző példa volt erre a trianoni területeken nem, a Felvidéken és Kárpátalján azonban végrehajtott, és súlyos gazdasági nehézségeket eredményező ún. iparrevízió, azaz a zsidók és más, etnikai politikai szempontból nemkívánatosnak tekintett személyek iparigazolványainak tömeges elvonása. Ugyanezt a kormány Észak-Erdélyben is elrendelte, ám a korábbi tapasztalatok miatt a végrehajtás elmaradt. A Délvidéken egy hasonló

intézkedés ötlete már annak ellenére sem merült fel komolyan, hogy annak várható haszonélvezői a kormányzattól ezt rendszeresen kérték-követelték.

Voltak olyan területek is, amelyek esetében az antiszemita intézkedések egyszerűen nem képezték a hatóságok etnikai alapú gazdasági újraelosztási politikájának fő csapásirányát. A trianoni országrészben például a régóta esedékes földreform megvalósításához – mivel a döntéshozók vonakodtak hozzájárulni a nemesi és egyházi birtokokhoz – a zsidók földvagyonára képezte az elsődleges forrást. A Délvidéken viszont a zsidóbirtokok kisajátítását jóval kisebb érdeklődés övezte, mivel itt a lakosság figyelmének és a hatóságok földbirtokpolitikájának fókuszában a két világháború között végrehajtott jugoszláv agrárreform revíziója állt.

A délvidéki zsidókkal és – főleg, de korántsem kizárólag a két világháború között betelepült, ún. „nem őslakos” – szerbekkel kapcsolatos bánásmód között, különösen kezdetben, alig fedezhető fel különbség. A velük szemben alkalmazott politikák utóbb azonban eltérő dinamikát követtek. A hatóságok néhány kivételes esetben hajlandónak mutatkoztak bevonni a magyar nemzeti elkötelezettségükről kétségtelen tanúságot tett zsidókat a „visszamagyarosítási” folyamatba. De ezekben az esetekben is csakúgy, mint általánosságban, a zsidókkal szembeni diszkrimináción csak akkor enyhítettek, ha erre „közérdekből” szükség volt. A szerbekkel kapcsolatos bánásmódot viszont egyéb nemzetiségpolitikai tényezők is formálták. Utóbbiak számára a Kállay-kormányzat beiktatása a gesztusok időszakát nyitotta meg. A zsidók intézményes diszkriminációja viszont, még ha a korábbiaknál higgadtabb, racionálisabb keretek között is, de továbbra is fennmaradt. Így a Délvidéken innentől kezdve a hatóságok számára az antiszemita diszkrimináció jelentette az elsődleges irányt a gazdaság és társadalom rasszista-nacionalista alapú átszervezéséhez, aminek eredményeképp a délvidéki zsidók általános helyzete a szerbekével szemben egyértelműen kedvezőtlenebbé vált.

Az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés délvidéki társadalmi közegét leginkább meghatározó jelenség az az erőteljes hajlandóság volt, amely a térség keresztény magyarsága körében a zsidóellenes hatósági fellépésekben történő részvételre, az azokból történő profitálásra mutatkozott. Az ennek háttérében meghúzódó tényezők között első helyen állnak a két világháború közötti időszakban a délvidéki zsidók és a nem zsidó magyarok társadalmi kapcsolataiban felgyülemlett zavarok, a magyarságot a kisebbségi sorban „cserben hagyó” és a szerbek felé orientálódó zsidóság mítosza, a délvidéki magyarság kárpótlás- és revansigénye, amely a jugoszláv időszakban elszenvedett sérelmeiben gyökeredzett és a revíziót követő közhangulatát erőteljesen meghatározta, továbbá azok a csalódások és frusztrációk, amelyeket a visszacsatolás utáni, sokszor túlzott reményekkel övezett változások ellentmondásosságai ébresztettek benne. Kisebbségi mértékben bár, de ennek az ellenkezője is érvényesült: egyes délvidéki magyarok egyértelműen azért álltak ki a

visszacsatolás után a zsidók mellett, mert a jugoszláv időszakban maguk is szolidaritást tapasztaltak zsidók részéről a kisebbségi lét hányattatásai közepette. A zsidók sorsán szánakozó szerbeket nemritkán a magyar elnyomás alatt megtapasztalt sorsközösség érzése mozgatta. Más, jobban pozicionált nemzetiségek, így például nem egy bunyevác, a magyar államhoz való hűségük demonstrációjaként, helyzetük megszilárdítása érdekében vagy haszon, jutalom reményében csatlakoztak a magyarok zsidóellenes kampányához. A délvidéki németség nácibarát csoportjainak sokszor kifejezetten erőszakos, provokatív antiszemita megnyilvánulásaiban pedig a magyar fennhatóságot, a magyar berendezkedést és annak rendjét általánosan elutasító attitűd is felfedezhető volt.

Az antiszemita diszkriminációra adott zsidó válaszok, boldogulási és ellenállási stratégiák közül a leginkább régióspecifikus jelenségek egyike a térség zsidósága körében a két világháború között az anyaországinál jóval népszerűbbé váló, majd a revízió után föld alá kényszerült cionista mozgalom erőteljes részvétele volt a magyarelles szervezett ellenállásban. Ilyen jelenségeként említhető továbbá, hogy a visszafoglalt Délvidék sajátos tranzit-térséggé vált, ahol az itteni zsidóellenes atrocitások elől az anyaországba, majd esetleg külföldre menekülők, valamint a környező országokból az ott folyó antiszemita üldöztetés miatt a Délvidékre érkezők útjai keresztezték egymást. Nem egy délvidéki származású holokauszt-túlélő, aki a dél-bácskai tömeggyilkos razziák konklúzióit levonva elhagyta az országot, és így át tudta vészelní a holokausztot, annak (is) tulajdonította a túlélését, hogy a „hideg napok” tapasztalatai alapján a magyarországi zsidóság többségével szemben idejekorán felismerte, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is a zsidók tömeges legyilkolásába torkollhat.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a délvidéki zsidóság zöme nem menekült el és nem is fordult szembe a magyar uralommal szervezett, pláne fegyveres formában. A magyarországi zsidóság túlnyomó többségéhez hasonlóan a délvidéki zsidó java része sem tudta, nem akarta elhinni, hogy az általuk közvetlen közlelől látott, átélit atrocitások nem csupán kivételes, a hivatalos magyar állami zsidópolitikától idegen, meg nem ismétlődő túlkapások voltak. Ennek is betudható, hogy a délvidéki zsidók is általában az országszerte elterjedt „hagyományos” stratégiákat alkalmazták a saját sorsuk megkönnyítésére és az őket sújtó antiszemita diszkriminációval és üldöztetéssel való szembeszegülésre. Azok, akik fellebbezésekkel, kérvényekkel és más jogi eszközökkel folytattak küzdelmet, a magyar törvényesség működőképességére építettek. Azok, akik felismerték ennek korlátait és – okkal – nem bíztak a végrehajtók méltányosságában, a hatóságok és a lakosság megvesztegethetőségét kihasználva, esetleg keresztények haszon ellenében vagy jóindulatból nyújtott segítségével próbálták a zsidóellenes rendelkezéseket kijátszani. A „megbízható” magyar lakosság pártfogásának, a személyes közbenjárásoknak a Délvidéken, ahol a hatóságok jó része nem

helyiként nem ismerte jól a helyi viszonyokat, általában is hatványozott jelentősége volt – igaz, ezt a körülményt nem kevesen használták ki zsidóellenes bosszúra.

Abban, ahogy a Magyarországhoz visszakerült Délvidék zsidósága a nemzeti önazonosságáról, kötődéséről gondolkodott, ahogy ahhoz viszonyult, az anyaországi zsidósághoz viszonyított helyzetének sajátosságai is tükröződtek. A két világháború között a magyarság mellett az ezzel járó összes hátrány, nehézség ellenére is kitartó, a revíziót őszintén váró, majd az anyaországi hitsorsosaikra nehezedő diszkriminációnál gyakran jóval drasztikusabb bánásmóddal sújtott délvidéki zsidók számára a magyarországi antiszemitizmus valóságát megtapasztalni dupla arculcsapást jelentett. A magyar nemzetből történő kiközösítésükre adott reakcióikban mégis legalább annyira meghatározó elem volt a keserű tapasztalatokkal szembemenő makacs ragaszkodás, mint a meghasonlás és kiábrándulás. Ezzel együtt megkockáztatható, hogy a visszacsatolás néhány éve alatt a hivatalos magyar antiszemitizmus „hatékonyabbnak” bizonyult abban, amiben a két világháború közötti jugoszláv kisebbségpolitika két évtized alatt is csak korlátozott eredményeket tudott felmutatni: megingatni a magyarhű zsidók lojalitását. Tény ugyanakkor, hogy nemzeti kötődését tekintve a délvidéki zsidóság az anyaországinál eleve heterogénebb volt. Egy jelentősebb részük már a két világháború között eltávolodott a magyarságtól, és az ebben az időszakban felnövő újabb zsidó generációk körében a korábbiakhoz képest már jóval meghatározóbb volt a zsidó nemzeti identitás, sőt, a jugoszlávizmus sem volt ismeretlen. Az ő esetükben gyakori volt az „elveszett jugoszláv paradicsom” iránti erőteljes nosztalgia, és az elfogultság nélkül szemlélt magyar uralommal szembeni elkeseredés, harag felerősítette bennük a magyarságtól való különállást, a hozzájuk hasonló sorsot elszenvedő délszláv nemzetiségekkel való szolidaritást, és esetenként megszilárdította bennük a jugoszláv öntudatot is.

V. A téma továbbfejlesztésének lehetőségei

A Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki térségen belül elsősorban a Bácskára koncentráltam a vizsgálódásaimat, amely a visszakerült délvidéki régiók közül a legnagyobb volt, és ahol a térség zsidóságának döntő többsége lakott.¹⁶ Elemzésem a többi visszacsatolt régióra, így a Baranyai háromszögre, a Muravidékre és a Muraközre is rendszeresen kitekintett, de a kutatás a későbbiekben ebbe az irányba tovább bővíthető. Érdemes lenne továbbá a dolgozat fő témaköreihez tartozó egyes résztémákat újabb források bevonásával bővebben kifejteni. A zsidó-nem zsidó

¹⁶ Az 1941-es magyar népszámlálás szerinti 15629 főből 14067 fő, izraelitákat és a diszkriminatív törvények által zsidónak minősített konvertitákat is beleszámolva. Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840-1941*. KSH, Budapest, 1993, 62-84, 138, 318-333.

társadalmi kapcsolatok bemutatásához például fontos adalékkal szolgálna az, hogy a keresztény egyházak miként viszonyultak a zsidókhoz. Ugyanennél a témakörnél maradva: elmélyültebb elemzést lehetne adni a bunyevácoknak, horvátoknak, sokácoknak, és más olyan nemzeti kisebbségeknek a zsidókkal szembeni magatartásáról, amelyekkel a dolgozat nem foglalkozik részletesebben. Ugyanígy ki lehetne alaposabban térni a humánértelmiségi zsidó-nem zsidó kapcsolatokra. A zsidó tapasztalatok, reakciók témáját a különféle partikuláris zsidó csoportok (pl. kikeresztelkedettek, vegyes házások, ortodoxok, stb.) sajátos perspektívájának bemutatásával lehetne árnyalni.

VI. A szerző témakörhöz kapcsolódó publikációi

Margittai Linda: A Baross Szövetség szerepe a zsidótörvények és -rendeletek végrehajtásában. In: Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Sorsfordulók és mindennapok – Tanulmányok a 19-20. századi magyar és egyetemes történelemről*. Modern Minerva Könyvek, Heraldika, Budapest, 2011, 212-231.

Margittai Linda: A Baross Szövetség a Délvidéken 1941-1944. In: Antos Balázs és Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar PhD-konferencia tanulmányai*. Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2011, 181-196.

Margittai Linda: „Árjásítás” vagy „nacionalizálás”? „Őrségváltás” a Délvidéken 1941-1944'. Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Történelem és politika – régen és ma. Tanulmányok*. Modern Minerva Könyvek, Heraldika, Budapest, 2013, 58-79.

Margittai Linda: Antiszemitizmus, nacionalizmus, racionalizmus: „őrségváltás” és orvosság a visszacsatolt Délvidéken. *Bácsország*, 2014/2. sz., 26-34.

Margittai Linda: „Őrségváltó” szervezetek a Délvidéken. Társadalmi szerepvállalás, együttműködés és érdek-konfliktusok a zsidótörvények végrehajtásában 1941-1944', *Szeged*, 26. évf. 7. sz. (2014. július) 6-7.

Margittai, Linda: “*Changing of the Guard*” *Within and Beyond the Trianon Border. Two Case*

Studies: Hódmezővásárhely and Szabadka, 1938-1944. Series: The Holocaust in Hungary, 1. – Selected Papers of the Tauber Fund for Research on the Holocaust in Hungary and Hungarian Jewish History. Jerusalem: Yad Vashem – The International Institute for Holocaust Research, 2014.

Margittai, Linda: Economic Aryanization in Northern Transylvania 1940-1944: Intentions, Considerations, and Realities. *Holocaust. Studii și cercetări (Holocaust. Study and Research)*, VII. évf. 1. sz. 2015, 111-136.

Margittai Linda: „Őrségváltó” szervezetek a Délvidéken. Társadalmi szerepvállalás, együttműködés és érdek-konfliktusok a zsidótörvények végrehajtásában 1941-1944. In: Molnár, Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig: a magyar holokausz 70 év távlatából.* Balassi Kiadó, Budapest, 2016, 59-73.

Margittai Linda: Antiszemita numerus clausus a bácskai középiskolákban, 1941-1944. *Bácsország*, 85. sz. (2018) 79-87.